



"מגפף אל בהוד אפיו ותבניתו"

סוד ומאגיה בכתבי בעלי התוספות באשכנז

אפרים קנרפוגל

בין בעל תוספות לבעל סוד

ר' אלעזר בן יהודה מוורמייזא (וורמס; נפטר ב־1230 בקירוב), תלמידו של ר' יהודה החסיד, היה בעל הלכה חשוב ומחברם של כתבי הלכה ובהם "ספר רקח" (בין יתר כתביו ההלכתיים); הוא שימש דיין בעירו, והיה מחותמי תקנות שו"ם (לקהילות שפיירא, וורמייזא ומגנצא). ר' אלעזר למד עם שניים מתלמידי רבנו תם (1100-1171), ר' משה הכהן ממגנצא (מיינץ) ור' אליעזר בן שמואל מקץ, ועם ר' יהודה בן קלונימוס משפיירא (בעל "ספר יחוסי תנאים ואמוראים", נפטר ב־1200 בקירוב). הוא חיבר גם תוספות למסכת בבא קמא, מהן שרדו רק כמה קטעים. במקביל לפעילותו ההלכתית, הצליח ר' אלעזר לפתח את הבנת התאוסופיה והתאורגיה – תיאורי האל ויחסו לעולם הנברא, והציע דגם קדום של תורת "עשר הספירות", הדומה למתואר בספר הזוהר. הוא גם התייחס רבות לעצם החוויה המיסטית ולדמיונות ש"בעל הסוד" המנוסה רואה. אבל גם

עד לימינו, הנחת המחקר הייתה שבימי בעלי התוספות רק חוג חסידי אשכנז, ואחרים שהיו קשורים בו, עסקו בתורת הסוד ובטכניקות של מאגיה – כגון הפעלת שמותיו של הקב"ה והשבעות מלאכים ושדים לשמירה ולפעולות נוספות. חסידי אשכנז עיינו ועסקו רבות ב"ספרות ההיכלות", קורפוס של טקסטים על החויה המיסטית שבהם גם חומר רב על המאגיה. בספרות ההיכלות נזכרים כמה תנאים, ובהם ר' ישמעאל ור' עקיבא ור' נחוניא בן הקנה וכמה מאמוראי ארץ ישראל, אולם זמן חיבורו המשוער הוא בסוף תקופת האמוראים או בראשית תקופת הגאונים. החוקרים סברו כי "בעלי התוספות", גדולי הוגי ומפרשי התלמוד וההלכה במאות ה־12-13 בצפון אירופה, לא התעניינו בתחומים אלו – שהיו בדרך כלל מחוץ למסגרת התלמודית. בשנים האחרונות, בעיקר על פי חומר עשיר ההולך ונחשף בכתבי יד, מתברר שכמה מבעלי התוספות בצפון צרפת ובעיקר באשכנז אכן עסקו בתורת הסוד ובמאגיה מעשית.



אצל בעלי תוספות והלכה אחרים באשכנז אפשר לזהות עניין במאגיה ובסוד.

ר' אליעזר מִמְּץ (נפטר ב־1198) היה מתלמידי רבנו תם, כאמור, ואף חיבר תוספות. אזור העיר מִץ ניצב בין ארצות הריינוס לצפון צרפת, ור' אליעזר אף לימד במגנצא לתקופה מסוימת. תלמידיו היו מגדולי חכמי ההלכה באשכנז ברבע הראשון של המאה ה־13, ובהם ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ור' אלעזר מוורמייזא. בספרו "ספר יראים", שהוא מעין ספר הלכה וספר מצוות ביחד, עוסק ר' אליעזר מִמְּץ בכמה קטעים בהשבעות שדים ומלאכים. לדעתו, טכניקות כאלו אינן אסורות בתור מעשה כשפים; אך מי שמרחיק לכת ו"עושה מעשה בלא השבעת שדים או מלאכים וברא שום דבר שיש בו ממשות, [ומהפך לב] האיש או אשה ע"י מעשיו נקרא עושה מעשה וחייב". ר' אליעזר התיר "להשביע את החולה [מראש] לשוב לאחר מיתה", ולהגיד את אשר ישאלו אותו (כנראה בחלום). לפי ר' אליעזר, העושה כך אינו עובר על האיסור לדרוש אל המתים, שהרי הבקשה הופנתה לחולה בעודו בחיים. מעניין כי גם ב"ספר חסידים", החיבור העיקרי של חסידי אשכנז, יש קטע העוסק בהתחייבות בין שני אנשים: הראשון שימות יתקשר עם חברו באמצעות חלום או בדרך אחרת (מהדורת ויסטיניצקי, סי' שכד).

האם השדים שומרים שבת?

ר' ברוך ממגנצא (נפטר ב־1221) חיבר את "ספר החכמה", ספר הלכה חשוב שאבד ובו פירושים ותוספות, נוסף לפסקי הלכה ודיונים. הוא שימש דיין קבוע בעירו, והיה גם פייטן פורה. בשניים מפיוטיו, אופנים לברית מילה ולשבת חתן, ר' ברוך מביא אזכורים מספרות היכלות. אלו מובאים כלשונם, או בשניונים קלים: "מלאכים ואראלים לפני שיר הם טובלים מטבילות שס"ה ואז עולים", או "מתפאר בישראל והוא חבל נחלתו, מנשק אל, מגפף אל בהוד אפיו ותבניתו". הציטוט האחרון מופיע בלשון כמעט זהה בספר היכלות רבתי, אחד הספרים הבולטים בספרות היכלות, ומתאר את נשיקת דמותו של יעקב החקוקה בכסא הכבוד. תיאור דומה נמצא בפיוט של ר' אפרים מבונא (בון), פייטן ובעל הלכה חשוב מסוף המאה ה־12.

ר' יצחק בן משה מווינה (נפטר ב־1250 בקירוב) – המכונה גם ר' יצחק אור זרוע – חי, בין השאר, בוורצבורג ובשפירא, שם למד עם ר' שמחה משפירא הנזכר לעיל. ספרו הגדול בהלכה, "אור זרוע", פותח בניתוח האלף-בית העברי, שבו ציטט מכתבים מיסטיים ואזוטריים מתקופת התלמוד, כגון אותיות דרבי עקיבא וספר יצירה. עוד הוא מביא צירופי אותיות, גימטריות וסופי תיבות מספרות הסוד האשכנזית, (למשל: "ור' שמואל החסיד היה אומר אבינו מלכנו חטאנו לפניך עולה בג' [בגימטריה] רבי עקיבא [הוא] יסדו"). ר' יצחק למד עם ר' יהודה החסיד ועם גדולי בעלי התוספות באשכנז ובצפון צרפת. הוא ביסס כמה נוהגי תפילה על ספרות היכלות, למשל נשיאת עיניים מעלה בשעת אמירת הקדושה. את הנוהג להשתחוות בתפילת העבודה ביום הכיפורים בעת הגיית השם המפורש, ביסס על דברי התנא המיסטי ר' נחוניא בן הקנה ב"ספר של קדושות", הנמצא גם בספר היכלות רבתי.



ספר "אור זרוע" מפרש את התיאור התלמודי של ר' ישמעאל ואכתריאל (ברכות פ"א) במונחים של "תורת הכבוד" של חסידי אשכנז. בספר הובאו דברי ר' אלעזר מוורמייזא, כי שליח הציבור מאריך באמירת ברכות לפני זאת השבת כדי לעכב את שיבת הנשמות לגהנום. בדיונו על הקטע התלמודי המרמז ששדים אינם מקיימים את ההלכה (כך פירש רש"י), מצטט ר' יצחק מווינה את ר' יהודה החסיד, שסבר ששדים מאמינים בתורה ועושים כל שאמרו חכמים. משום כך, הם לא יפרו אפילו איסור מדרבנן בענייני תחום שבת (במקרה מסוים שבו נדמה שהם נוסעים בשבת, מסתבר שהגיעו באמצעות "שפופרות" ארוכות שעמדו לרשותם...). הדיונים על השדים בספר "אור זרוע" תואמים את החומר המצוי בספר חסידיים וכן ב"ספר הכבוד", חיבור אזוטרי אחר של חסידי אשכנז המיוחס לר' יהודה החסיד.

ממשיך דרכו של ר' יצחק, ר' אביגדור בן אליהו כהן צדק (כ"ץ), למד אף הוא עם ר' שמחה משפירא. כשר' שמחה חש בעינו, הוא התיר לר' אביגדור ללחוץ לו על העין ביום השבת, טכניקה מאגית שלמד כנראה מאשה נוצרית. ר' אביגדור חיבר פירוש לתפילת "אבינו מלכנו" שהועתק בסמוך לחיבורו האזוטרי של ר' אלעזר מוורמס "חכמת הנפש". הפירוש מתייחס לממדי הסוד של תפילה זו, מתאר מושגי סוד של חזרה בתשובה וגאולה, ואף מזהה חלקים בתפילה הקשורים לספרות ההיכלות. ר' אביגדור גרס שיש לכוון בתפילת הדרך למלאכים שישמשו מליצי יושר לפניו, וכמה כתבי יד מייחסים לו נוסח מאגי של תפילת הדרך. לפי אחד הנוסחים, היוצא מן העיר חייב לומר את השם המפורש על מנת ש"מכל מזיק ומזיק ישמר".

ר' מאיר בן ברוך מרוטנבורג (מהר"ם), מאחרוני בעלי התוספות הגדולים, עסק רבות בתורת הסוד ובמאגיה. הוא למד בצפון צרפת עם ר' יחיאל מפרזי ור' שמואל מאיוורא קודם שוב לאשכנז. כמה קטעים המצויים בכתבי יד מוכיחים שהמהר"ם היה מעורב בהיבטים שונים של מאגיה ושל יישום מעשי לענייני סוד: למשל, "פתיחת הלב" (שעל פיה, הלומד תורה יבין ויזכור את כל שלמד) או הגנה מפני נזק וסכנה. עוד הוא מביא דברים חשובים מספרות ההיכלות. בשתי שאלות בדני ממונות, הסתמך המהר"ם על דברים שלמד מבעל חלום, הוא המלאך המונה על החלומות; כן העלה שאלת חלום – טכניקה מאגית שעל ידה מקבל המפעיל תשובות לשאלותיו בחלום ואף בהקיץ, וגם גורל מאגי לניבוי העתיד.

על התערבותו של המהר"ם בענייני תורת הסוד, אפשר ללמוד גם מתלמידיו כגון ר' שלמה שמחה ב"ר אליעזר מטרוויש, בעל "ספר המשכיל", ומרבנו פרץ בן אליהו מקורביל. טקסט מחוג העיון, שהתקיים בספרד ובדרום צרפת במאה ה-18, מביא הוראות בענייני סוד שקיבלו מר' מאיר (המהר"ם) ומרבנו פרץ. לסיכום, כתבי היד ההולכים ונחשפים מגלים כי היו מבין בעלי התוספות באשכנז – לעיל נסקרו מקצת הבולטים שבהם – שהתעניינו גם בתורת הסוד וגם בנתיבות ופעולות המאגיה. השפעתם נמשכה כמה דורות, והגיעה אף לאיטליה ולספרד. אפשר לשמוע הד מדבריהם אצל חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, במאות ה-14 וה-15, ואפילו במזרח אירופה במאות ה-15 וה-16.



"ספר יראים", ונציה 1565
(בית המכירות "קדם")



אותיות דרבי עקיבא, ירושלים 1904

לעיון נוסף

1. מ' אידל, "בין אשכנז לקסטיליא במאה השלש עשרה: השבעות, רשימות ושערי דרשות", תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 475-554.
2. א' קנרפוגל, סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א.
3. E. Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, pp. 445-487.